

## Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923.2:001.811

© І. С. Булах, 2018

І. С. Булах (м. Київ)

### МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ ЛЮДИНИ В ОНТОГЕНЕЗІ

**Булах І. С. Методологічні проблеми визначення критеріїв особистісного зростання людини в онтогенезі.** У статті теоретично обґрунтовуються провідні конструктивні одиниці особистісного розвитку людини в період дорослішання. Доводиться, що існує певне співвідношення між стрижньовими компонентами особистісного розвитку і відповідними ним ознаками цього розвитку. Ретроспектива наукових поглядів у межах вікової психології засвідчила, що стрижньовими компонентами особистісного зростання людини в період дорослішання найчастіше визначаються переживання, ієрархія мотивів, самосвідомість. Саме в онтології життєтворення людини визначено роль переживання як специфічної форми діяльності щодо зростання особистості в період дорослішання. Крім того доводиться, що визначальну місію в особистісному зростанні молоді виконує самосвідомість, завдяки якій відбувається зростання особистості – побудова себе у світі та «світу» в самій собі. Підкреслюється, що особистісне зростання людини в період дорослішання вимагає визначення чітких критеріїв цього процесу. Процес зростання людини як особистості відбувається у соціальному середовищі, взаємодіях з людьми, контактах з різними «проводарями» масової комунікації. Тому важливим критерієм розвитку (зростання) особистості є ступінь розвиненості її соціальності. Іншим важливим критерієм особистісного зростання виступає вчинок, який є благородним і суспільно значущим для інших. Специфіка будь-якої життєвої ситуації зростаючої особистості полягає в тому, що в ній треба самостійно робити вибори і нести за них індивідуальну відповідальність. Отже, критеріями особистісного і морального зростання визначено вільний вибір і особиста відповідальність людини. Обґрунтовується ще ряд пролонгованих критеріїв особистісного зростання, таких, як: ціннісне ставлення до оточуючих і самого себе, здатність відтворювати себе на новому рівні, особистісні цінності та смисли, благополуччя інших та ін.

**Ключові слова:** розвиток особистості, особистісне зростання, період дорослішання, критерії особистісного зростання, самосвідомість, вчинок, вільний вибір, індивідуальна відповідальність, ціннісне ставлення до інших і самого себе, благополуччя інших.

**Постановка проблеми.** В умовах сучасних політичних, економічних та соціальних криз у нашій країні загострюється проблема особистісного розвитку молодих людей. Етичний і моральний аспект взаємодій між дорослими людьми різних соціальних інститутів не є зразковим для молоді. Домінують корупція, споживацькі інтереси, прагматизм, ігнорування духовних цінностей тощо. Молоде покоління, якому випало жити в такий складний період соціальної історії, стикається зі значними труднощами в досягненні цінностей буття, моральності й духовності. На противагу цьому освітою, зокрема наукою, утверджуються загальнолюдські цінності, які позитивно впливають на особистісне зростання молоді. Останнім часом гуманітарними науками, зокрема психологією, актуалізуються загальноєвропейські цінності, які націлюють молодь на побудову таких життєвих планів, які б розширювали благополуччя інших людей та сприяли їх повноцінному особистісному зростанню.

**Аналіз наукових досліджень.** Перед психологічною наукою на сьогодні стоїть завдання, пов'язане з визначенням стрижньових компонентів життєдіяльності людини. Розкриття змісту та врахування специфіки основних компонентів розвитку людини надасть можливості віднайти педагогічно виправдані шляхи її становлення як особистості певного психологічного складу, зокрема морально-духовного. Особливо важлива така орієнтація у період дорослішання, коли можна оптимально охопити процесом виховання особистісні потенції, що закладені чи закладаються у структурі зростаючої особистості.

Між тим існує наукова думка, що зовсім не обов'язково, щоб основні компоненти утворювали єдину за своїм складом групу психологічних властивостей, функцій, утворень. Вважається, що може існувати декілька однаково значущих у процесі становлення зростаючої особистості сполучень як стрижньових для її розвитку [26; 30].

Дійсно, в процесі керування зростанням особистості аж ніяк не можна передбачити і врахувати всієї різноманітності соціальних і психологічних детермінант, які в принципі здатні здійснювати вплив на здобуття зростаючою особистістю психічних рис і властивостей. Адже певні провідні компоненти і властивості можуть бути значущими у самовизначенні особистості, наприклад, підліткового віку і виступатимуть малоєфективними відносно юнацького чи дорослого періоду життя. Приділяючи увагу досить актуальній проблемі, пов'язаній з особистісним зростанням сучасної молоді, ми у подальшому викладі матеріалу визначимо власну позицію стосовно провідних компонентів особистісного розвитку саме в період дорослішання (молодшого шкільного, підліткового та юнацького віку). При цьому будемо дотримуватися однієї важливої умови морального плану, на якій свого часу наголосив В.П.Зінченко: «Однією з умов морального розвитку повинно бути врахування точок зору, думок, поглядів інших, не тільки визнання за цими поглядами права на існування, але й повага і терпимість до чужих думок, готовність подивитися на світ очима іншої людини» [15, с. 27].

В межах особистісного та інших підходів не важко було помітити, що теоретичне розкриття та аналіз понять «розвиток» та «зростання», психологи пов'язують з певною цілісною структурою, в якій домінантні положення займають провідні компоненти становлення особистості. Відповідно до концептуальної позиції того чи іншого вченого на передній план часто «висувається» сутнісне «ядро» – провідне утворення особистості. Думаємо, що така орієнтація, з одного боку, має певний сенс, оскільки вона надає можливості глибинного занурення у конкретний психологічний конструкт, знаменуючи його ретельне вивчення і наукову інтерпретацію. З іншого – розгалуженість позицій щодо значущості тих чи інших компонентів зростання особистості може призводити до дисгармонізаційного стану у виховному процесі. Особливо «невигідною» така ситуація може бути у педагогічній психології, яка повинна накреслювати чіткі лінії, шляхи і засоби виховних взаємодій, враховуючи при цьому стрижньові компоненти становлення особистості.

Більш ніж півстоліття тому представники класичної психології (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, О.Р.Лурія, С.Л.Рубінштейн) поставили завдання розглядати людське переживання як базовий конструкт у розвитку особистості. Згодом у логіці цих ідей намітилась тенденція утвердження в психології поняття переживання як категорії. Було також виявлено, що в життєвому просторі людини досить часто виникають ситуації неможливості реалізації своїх потреб, установок, цінностей, переконань, і тоді переживання (як особлива форма споглядання і діяльності, як наймогутніший активуючий ланцюг у свідомості) спрямовує особистість на відтворення душевної рівноваги, втраченої усвідомленості існування, загалом – на «виробництво смислу» життя. Саме в онтології життєвого світу визначено роль переживання як особливої форми діяльності щодо зростання особистості, перебудови себе у світі та «світу» в самій собі [12; 24].

В онтогенезі особистості, як відмічають ряд вчених, що займаються проблемами вікової психології, для періодів дитинства, підлітковості та юності характерна прерогатива мотиваційної сфери. За такими поглядами, в основі якостей особистості лежать закріплені, звичні форми поведінки. Закріплення форм поведінки (вчинків), у яких дитина (підліток, юнак) «вправляється», відбувається лише тоді, коли «вправлення» підпорядковується певним мотивам. Це означає, що у стійкій системі ставлень особистості до дійсності і до себе домінує підсистема її спонукань. Провідним компонентом розвитку стійких форм поведінки, а відтак й особистісних властивостей, є не стільки правильно організована поведінка дитини (підлітка, юнака), скільки ієрархія мотивів, за якими вона здійснюється [7; 8; 13; 30].

Особливу місію виконує самосвідомість особистості у роботах тих психологів, які постулюють її першочергову значущість. Вона розглядається не лише як феномен свідомості, а як більш широке, біологічне та соціально обумовлене попередньою історією розвитку відображення зовнішнього світу та самовідображення організму. Останнє визначає виникнення «самоставлення» індивіда до самого себе [2; 3; 5; 11; 16; 18; 22; 24; 29].

Традиційно самосвідомість особистості тлумачиться як її здатність дивитися на саму себе начебто зі сторони, тобто очима іншої людини, очима роду людського; як вміння рефлексувати і контролювати власні дії під кутом зору внутрішньої логіки активної діяльності, яка узгоджується з формою предмета цієї діяльності [2; 24].

Самосвідомість як єдність свідомості і волі, тобто узгодження, співпадання теоретичного і практичного ставлення до предмета, виникає у дитини лише на певному етапі її розвитку. В ній самосвідомість виявляє своє «буття-для-себе». І до того вона існує, але як безособовий відносно дитини розум, «самосвідомість-у-собі», як до і поза дитиною сформована єдність форми предмета і форми дії з ним. Саме при такій постановці питання генезис самосвідомості починає співпадати з генезисом людської особистості, індивідуальності [6; 8].

Основні лінії нашого підходу будуть витримані в межах рубінштейнівської тези, що наголошує:» ...питання, котре виникає перед нами у плані психологічного вивчення особистості, це питання про її самосвідомість, про особистість як Я, яке як суб'єкт свідомо привласнює собі все, що робить людина, відносить до себе всі похідні від неї справи та вчинки і свідомо приймає на себе за них відповідальність як їх автор і творець» [23, с. 127]. Отже, самосвідомість, задаючи імпульс психічному становленню індивіда, безпосередньо включаючись у процес реального формування чуттєво-образної та поведінкової стихії, виступає в особистісному зростанні провідною силою.

**Метою нашої статті** стане теоретичне обґрунтування істинних ознак – критеріїв особистісного зростання людини в період дорослішання.

Стислими можуть здатися презентовані позиції щодо провідних компонентів процесу становлення особистості порівняно з їх висвітленням у новому, сучаснішому потоці психологічних теорій. Але, ми ставили за мету відтворити не стільки численну групу домінуючих особистісних конструктів, скільки показати різноманітність поглядів вчених щодо визначення провідних компонентів особистісного розвитку людини.

**Виклад основного матеріалу та результати дослідження.** Важливий аспект, якого не можна обійти, це аспект аргументованого пред'явлення критеріїв розвитку і зростання особистості. При цьому слід брати до уваги той факт, що ознаки, на основі яких відбувається оцінка (мірило) розвитку (зростання) особистості, мають здатність до трансформацій (індукційної, нормативної, потенціуючої, самоактуалізуючої) і не можуть бути схожими на різних етапах онтогенезу. Аналітичний перегляд критеріїв розвитку особистості показав, що в наукових доробках персонологів, вони часто мають узагальнений, можна додати, універсалізований характер, визначаючи тим самим ознаки становлення швидше зрілої, ніж зростаючої

особистості. Спочатку відкриємо скарбниці класичного досвіду в психології, який залишається тим зразком-остовом, що спонукає дослідників до відтворення фактичних, аргументованих у межах власної концепції, ознак (критеріїв) розвитку особистості на різних етапах онтогенезу. Слід підкреслити, що дослідження розвитку особистості вимагає визначення чітких критеріїв цього процесу. Проте треба брати до уваги і специфіку конструкту дослідження, відповідно з якою обґрунтовуються рівні його розвитку.

Існує багато прихильників положення про те, що реальний розвиток можна констатувати лише тоді, коли особистість у своїх діях і продуктах своїх дій починає відтворювати результати, які стосуються і хвилюють інших індивідів. Ці результати мають бути близькими, зрозумілими, соціально значущими для тих, з ким установлюються взаємини особистості. Загалом масштаб особистості вимірюється лише масштабом тих реальних завдань, у ході яких вона і виникає, і розвивається у своїй визначеності, і розгортається у справах, які несуть загальний ефект (благополуччя) для інших людей [7; 10; 11; 28].

З позиції тих, хто сповідує принцип діалогізму, резерви розвитку особистості вкладені не у зовнішню предметну реальність, не усередину психобіологічного ества, вони – у формах словесного спілкування, у слові. Слово є двостороннім актом, продуктом взаємин між тим, хто говорить, і тим, хто слухає. У слові особистість формує себе з точки зору іншого. В розвитку особистості потенціал спілкування однією стороною спирається переважно на різноманітні форми «висловлювань», досить часто на форму «малих мовленнєвих жанрів», внутрішніх і зовнішніх. Другою стороною – на пошук загальнопсихологічного критерію внутрішньої розвинутості особистості. Однак немає кінцевого стану розвинутості особистості, вона здатна нескінченно перевищувати себе та існуючі еталони особистісного розвитку. Враховуючи цю точку зору, можна стверджувати, що різні форми взаємодій, зокрема спілкування, слугують умовою розвитку особистості. При цьому сама особистість є принципово відкритим, незавершеним буттям, і постійне відтворення на новому рівні цієї «відкритості», тобто можливості вийти за межі себе, стати іншою особистістю, іншим «Я» і є критерієм її розвитку [17; 18; 20; 28].

В концепції суб'єкта життєдіяльності особистість розглядається як джерело і рушійна сила динаміки життєвого шляху. На основі такого підходу вивчення періодів життєвих структур особистості виявляє пролонговані критерії її розвитку. Такими виступають суб'єктивні ставлення, смисли, цінності та вчинки як форми вираження цінностей життя. Ознаками розвитку особистості є також її здатність здійснювати просоціальні вибори, приймати довільні рішення і знаходити адекватні способи реалізації цих рішень у справах та діяннях життя [6; 14; 21; 29].

У так звані «застійні часи» за деклараціями, «правильними» лозунгами стояли не завжди адекватні дії. Постійне порушення зв'язку слова і реальної справи розривало природний зв'язок намірів і діянь особистості, через що вона часто втрачала власне волевиявлення. В особистісному розвитку це призводило до втрачання людиною істинних, моральних мотивів, до втрати нею почуття власної позиції і смислу життя. В період плюралізму думок, особистість отримала право на вирішення індивідуальних проблем, на пошук власного смислу життя. Саме здатність особистості переживати цінність життєвих проявів своєї індивідуальності, своєї особистості, свого «Я» й визначає сутнісний аспект смислу життя. Нами констатовано розширення позицій вчених відносно того, що лише наявність смислу життя може слугувати критерієм розвитку особистості. При цьому смисл визначається як стосовно життєвих потреб особистості, які численні та різноманітні, так і стосовно її самореалізації. Остання потреба є потребою у самовираженні, самоствердженні та самовизначенні власного «Я» особистості [5; 11; 17; 22; 29].



Вивчення функціонального розвитку, тобто такого, що здійснюється усередині певної стадії розвитку індивіда і веде до кількісного накопичення якісно нових елементів (потенційних резервів), привело до визначення інших критеріїв розвитку особистості. Ними стали нові потенції, нові особистісні утворення (властивості, якості, риси) людини, які розгортаються і накопичуються в її внутрішній організації завдяки постійним взаємодіям з навколишньою дійсністю [1; 9; 26; 29].

Існує думка, що зростаюча особистість – це особистість, яка виявляє прогресивні тенденції розвитку суспільства, а тому вона спрямована на вирішення просоціальних завдань. Відповідно до цього визначено, що формальний критерій розвитку особистості – це здатність ставити і реалізовувати конкретні завдання, в той час як змістовий критерій – це вибір тих чи інших соціальних цінностей [7; 25].

Слід зауважити, що у вихованні зростаючої особистості оптимальна точка двох моментів детермінації (внутрішньої і зовнішньої) поведінки деякою мірою зміщується до суб'єктивно-процесуального полюса. В управлінні ж зрілою особистістю ця точка, навпаки, трохи переміщується до об'єктивно-результативного полюса. Однак у кожному випадку дуже небезпечно удаватися до крайнощів, завжди слід враховувати обидві сторони єдиного психологічного механізму детермінації поведінки особистості. У зв'язку з такою альтернативною позицією критерій розвитку особистості визначається її вчинком. Дуже влучно обґрунтував цей критерій П.Я.Гальперін, який зазначав, що психологи розрізняють поняття «дія» і «вчинок». Діємо ми нескінченно: одягаємося, сідаємо в автобус, обідаємо. А вчинок – це зміна долі; піднесення чи загибель наших цінностей, переосмислення життєво значущого. Маючи на увазі таку відмінність, не можна помилитися в оцінці особистості, знаючи, що вона проявляє себе далеко не у всіх діях, а у вчинках, точніше діях, узгоджених з моральними цінностями, таких діях, що потребують морального вибору [14].

Оцінка вчинку особистості відбувається на основі:

- а) об'єктивних результатів, тобто позитивних чи негативних суспільно- значущих наслідків вчинку (змістовий критерій);
- б) способів мотивації, правильніше, суб'єктивних характеристик реалізації вчинку: ступеня «витрат» при позитивних діях та ступеня «вигоди» при негативних діях (динамічний критерій) [4; 7; 10; 19].

Головний критерій розвитку особистості, який утверджувався у педагогічній думці ще А.С.Макаренком і який по праву можна визнати моральним критерієм, утілював наступне: вчинок особистості повинен бути правильним (благородним, суспільно значущим для інших) не тільки на людях (контрольованим ззовні), але й наодинці з собою (контрольованим внутрішньо). Показово, що в художній літературі, яка постійно накопичувала практичний психологічний досвід, трохи раніше вустами Л.М.Толстого був проголошений подібний критерій розвитку особистості, за яким вчинок завжди повинен нести благо іншим людям. Утвердження власним життям, власними вчинками буття «іншого» виступає єдиним критерієм морального прогресу і духовного становлення особистості [4].

Процес становлення зростаючої особистості не відбувається в ізолюваному середовищі, а здійснюється в контексті більш чи менш розвинутих взаємодій з людьми, суспільними інститутами, різними «проводарями» масової комунікації. В результаті свідомо, чи несвідомо тією або іншою мірою зростаюча особистість схоплює, засвоює тенденції сучасної їй епохи, характер пануючого сприйняття і розуміння життя. І цей «дух часу» накладає відбиток на зростання особистості. Саме у привласненні суспільної сутності полягає смисл соціального становлення зростаючої особистості: від самосприйняття, рефлексії, самооцінки, самоствердження – до самосвідомості, соціальної відповідальності, інтеріоризованих

соціальних мотивів і, зрештою, до суб'єктивного усвідомлення себе самотійним членом суспільства. Отже, важливим критерієм розвитку особистості, за таким простеженням думок, є ступінь розвинутої її соціальності [20; 22; 24].

Необхідність розробки критеріїв розвитку особистості на певних етапах онтогенезу, зокрема в період дорослішання, ставить перед дослідниками завдання побудови цілісної теоретичної моделі особистісного зростання людини в онтогенезі. Серед методологічних передумов побудови такої моделі саме аспект визначення критеріїв особистісного зростання людини в період дорослішання є найскладнішим. Певно, що оцінку розвитку особистості дитини, підлітка, юнака варто будувати на фундаменті таких категорій аналізу, які ширші за традиційні категорії вікової психології.

Одні психологи намагаються підійти до показників особистісного та морального зростання з позиції визначення почуття соціальної відповідальності. Все ж її діапазон (коло соціальних ставлень, за які особистість в цей період може відчувати себе особисто відповідальною) та ступінь (міра відповідальності) значною мірою залежать від суб'єктивних передумов. У зв'язку з цим, як критерій моральності визнається індивідуальна відповідальність особистості за свої вчинки. Інші психологи головні ставлення особистості до світу, інших людей і до самої себе визначають через моральну позицію, в основу якої покладаються динамічні смислові утворення – особистісні цінності. Сповідування цих цінностей закріплює єдність і самототожність особистості у значних відрізках часу, визначаючи тим самим ознаки її духовного становлення. Саме особистісні цінності, що обираються особистістю, складають її стрижень, її мораль, її внутрішньо прийнятий смисл [7; 8; 17; 21; 26; 31; 32].

За сучасними поглядами, ствердження власної самотійності індивіда виявляється в ситуаціях особистісного вибору, що характерно для підліткового та юнацького віку. Самостійна регуляція поведінки, зорієнтованої на допомогу спочатку значущим іншим (рідним, близьким), а надалі всім людям (незнайомим, далеким) і нарешті, людству залежить від моральних почуттів особистості. У дослідженнях, присвячених особистісному зростанню людини, простежується тісне співвідношення моральних почуттів і моральних виборів. Специфіка будь-якої моральної ситуації полягає в тому, що в ній особистість повинна зробити свій вибір самотійно, за власним волевиявленням. Безумовно, що передумови морального вибору не в ідеалі як такому, а в повсякденних, побутових ситуаціях. Моральний вибір в альтернативних ситуаціях роботи важко, відповідальні рішення приймати теж нелегко. Але втеча від вибору – це депривація смислу існування особистості. Певно, що особистість творить себе тим, що саме вона вибирає. Особистість починається й здійснюється можливістю вибору. Отже, критерієм особистісного і морального зростання визначено здійснення вільного вибору [6; 9; 11; 18; 20; 26; 27; 28].

Психологічні явища, що конституують моральне буття особистості існують як скороминущий момент складних процесів її життєдіяльності, і їх дослідники часто опиняються перед питанням: що саме треба вивчати та з якими явищами треба експериментувати. На думку Х.Хартшорна і М.Мея, неможливе ніяке вивчення морального зростання, поки не будуть віднайдені способи, що дозволять відтворити феномени моральної поведінки в неконтрольованих умовах. Згідно з їх позицією, феноменом, який визначає сутність моральної поведінки особистості, є виконання норм моралі в умовах, коли дитина (підліток, юнак) зацікавлена в їх порушенні і знає, що може це зробити безкарно [26].

**Висновки.** Отже, процес психологічного аналізу різних точок зору вчених показав, що критерії особистісного зростання за багатьма параметрами у смисловому полі узгоджуються з критеріями морального зростання. В концепціях розвитку особистості як суб'єкта життєдіяльності ознаками її становлення виступають такі пролонговані критерії: благополуччя інших, суб'єктивні ставлення, смисли, особистісні цінності, вчинки, моральні та вільні вибори,

здатність приймати і реалізовувати довільні (моральні) рішення, ступінь розвитку тості про соціальності, здатність відтворення себе на новому рівні, індивідуальна відповідальність за своїми вчинки, ціннісне ставлення до оточуючих та самого себе.

Насамкінець зазначимо, що існують різноманітні орієнтації психологів щодо визначення провідних компонентів та критеріїв розвитку особистості. Для нас показовим стало те, що існує пряме співвідношення між домінуючим атрибутом теоретичної моделі дослідження і тими ознаками, оцінками психологічних утворень, на основі яких визначаються показники особистісного і морального зростання.

### Література

1. Айзенк А. Структура личности / Айзенк А. // Пер. с англ. – СПб: Ювента, М.: «КСП+», 1999. – 464 с.
2. Ананьев Б.Г. К постановке проблемы развития детского самосознания / Ананьев Б.Г. // Избр. психол. тр. В 2 т.: Т. II. – М.: Педагогика, 1980. – С. 103–127.
3. Баррон Ф. Личность как функция проектирования человеком самого себя / Баррон Ф. // Вопр. психол. – 1990. – № 2. – С. 153–159.
4. Бахтин М.М. К философии поступка / Бахтин М.М. // Работы 1920-х годов. – К., 1994. – С. 9-68.
5. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. / Бернс Р. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
6. Бех І.Д. Від волі до особистості / Бех І.Д. – К.: Україна-Віта, 1995. – 202 с.
7. Бех. І.Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Том 1. / Бех І.Д. – Чернівці : Букрек, 2015 – 840с.
8. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Избр. психол. тр. / Под ред. Д.И.Фельдштейна. – М., 1995. – 212 с.
9. Боуэн М.В. Духовность и личностно-центрированный подход / Боуэн М.В. // Вопр. психол. – 1992. – № 3, 4. – С. 24-33.
10. Братусь Б.С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века / Братусь Б.С. // Вопр. психол. – 1993. – № 1. – С. 6-13.
11. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи. / І.С. Булах: монографія. – Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. –340с.
12. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Василюк Ф.Е.– М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. –200с.
13. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / Вилюнас В.К. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 288 с.
14. Гальперин П.Я. Введение в психологию: Учеб. пособие /Ред., предисл. А.И.Подольского. – М.: Университет, 1999. – 332 с.
15. Зинченко В.П. Развитие зрения в контексте перспектив общего духовного развития человека / Зинченко В.П. // Вопр. психол. – 1988. – № 6. – С. 15–30.
16. Крайг Г. Психология развития / Крайг Г. – СПб: Питер, 2000. – 992 с.
17. Кэлвин С.Х. Теории личности / Кэлвин С.Х., Гарднер А.– М.: «КСП+», 1997. – 720 с.
18. Менегетти А. Детерминизм морали жизни: рождение Я / Менегетти А. // Система и личность / Пер. с итал. – М.: Серебряные нити, 1996. – С. 101–103.
19. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. / Райс Ф. – СПб: Изд-во «Питер», 2000. – 624 с.
20. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / Ремшмидт Х. // Пер. с нем. – М.: Мир, 1994. – 320 с.

21. Розен Г.Я. Роль самосознания в социальной перцепции / Розен Г.Я. // Проблемы зарубежной социальной психологии. – М., 1976. – С. 150–172.
22. Рубинштейн С.Л. Теоретические вопросы психологии и проблема личности // Психология личности Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, А.А.Пузырея. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 28–34.
23. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / Рубинштейн С.Л. – СПб: Питер, 2001. – 720 с.
24. Социально-психологические проблемы нормативного воспитания личности /Под ред. В.Е.Семенова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 159 с.
25. Теории личности в западно-европейской и американской психологии. – Самара: «БАХРАХ», 1996. – 480 с.
26. Фейдимен Д. Теория и практика личностно-ориентированной психологии. / Фейдимен Д., Фрейгер Р. – Т.1. – М.: «Три Л», 1996. – 208 с.
27. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии: наука о душе. / Флоренская Т.А. – М.: Владос, 2001. – 208 с.
28. Хьелл Л. Теории личности. / Хьелл Л., Зиглер Д. – СПб: Питер Пресс, 1997. – 606 с.
29. Якобсон П.М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности / Якобсон П.М. // Психол. журнал. – 1981. – Т. 2. – № 4. – С. 141–149.
30. Piaget J. The moral judgement of the child. – London, 1977. – 339 p.
31. Rogers C.R., Dymond R. Psychotherapy and personality change / Rogers C.R., Dymond R. // Chicago: University of Chicago Press. – 1954. – V. 2. – P. 1–24.

#### Транслітераційний переклад літературних джерел

1. Aizenk A. Struktura lychnosty / Aizenk A. // Per. s anhl. – SPb: Yuventa, M.: «KSP+», 1999. – 464 s.
2. Anan'ev B.H. K postanovke problemy razvytiya detskooho samosoznaniya / Anan'ev B.H. // Yzbr. psikh. tr. V 2 t.: T. II. – M.: Pedahohyka, 1980. – S. 103–127.
3. Barron F. Lychnost kak funktsiya proektyrovaniya chelovekom samoho sebia / Barron F. // Vopr. psikh. – 1990. – № 2. – S. 153–159.
4. Bakhtyn M.M. K fylosofyy postupka / Bakhtyn M.M. // Raboty 1920-kh hodov. – K., 1994. – S. 9-68.
5. Berns R. Razvytye Ya-kontseptsyy y vospytanye. / Berns R. – M.: Prohress, 1986. – 420s.
6. Bekh I.D. Vid voli do osobystosti / Bekh I.D. – K.: Ukraina-Vita, 1995. – 202 s.
7. Bekh I.D. Vybrani naukovy pratsi. Vykhovannia osobystosti. Tom 1. / Bekh I.D. – Chernivtsi : Bukrek, 2015 – 840s.
8. Vozhovykh L.Y. Problemy formirovaniya lychnosty: Yzbr. psikh. tr. / Pod red. D.Y.Feldshteina. – M., 1995. – 212 s.
9. Vouэн M.V. Dukhovnost y lychnostno-tsentryrovannyy podkhod / Vouэн M.V. // Vopr. psikh. – 1992. – № 3, 4. – S. 24-33.
10. Bratus B.S. K probleme npravstvennoho soznaniya v kulture ukhodiashcheho veka / Bratus B.S. // Vopr. psikh. – 1993. – № 1. – S. 6-13.
11. Bulakh I.S. Psykholohiia osobystisnoho zrostanniia pidlitkiv: realii ta perspektyvy. / I.S. Bulakh: monohrafiia. – Vinnytsia, TOV «Nilan-LTD», 2016. –340s.
12. Vasyliuk F.E. Psykholohiia perezhyvaniya (analiz preodoleniia krytycheskykh sytuatsiy) / Vasyliuk F.E. – M.: Yzd-vo Mosk. un-ta, 1984. –200s.
13. Vyliunas V.K. Psykholohycheskye mekhanyzmy motyvatsyy cheloveka / Vyliunas V.K. – M.: Yzd-vo Mosk. un-ta, 1990. – 288 s.



14. Halperyn P.Ia. Vvedeniye v psikhologiyu: Ucheb. posobyey /Red., predysl. A.Y.Podolskoho. – M.: Unyversytet, 1999. – 332 s.
15. Zynchenko V.P. Razvitye zreniya v kontekste perspektiv obshchego dukhovnoho razvityia cheloveka / Zynchenko V.P. // Vopr. psikhol. – 1988. – № 6. – S. 15 –30.
16. Kraih H. Psikhologiya razvityia / Kraih H. – SPb: Pyter, 2000. – 992 s.
17. Kэlvyn S.Kh. Teoryy lychnosty / Kэlvyn S.Kh., Hardner A.– M.: «KSP+», 1997. – 720 s.
18. Menehetty A. Determynyzm moraly zhyzny: rozhdeniye Ya / Menehetty A. // Systema y lychnost / Per. s ytal. – M.: Serebrianye nyty, 1996. – S. 101 –103.
19. Rais F. Psikhologiya podrostkovoho y unosheskoho vozrasta. / Rais F. – SPb: Yzd-vo «Pyter», 2000. – 624 s.
20. Remshmydt Kh. Podrostkovyy y unosheskyi vozrast. Problemy stanovleniya lychnosty / Remshmydt Kh. // Per. s nem. – M.: Myr, 1994. – 320 s.
21. Rozen H.Ia. Rol samosoznaniya v sotsyalnoi pertseptsyy / Rozen H.Ia. // Problemy zarubezhnoi sotsyalnoi psikhologyy. – M., 1976. – S. 150 –172.
22. Rubynshtein S.L. Teoreticheskiye voprosy psikhologyy y problema lychnosty // Psikhologiya lychnosty Teksty / Pod red. Yu.B.Hyppenreiter, A.A.Puzыreia. – M.: Yzd-vo Mosk. un-ta, 1982. – S. 28 –34.
23. Rubynshtein S.L. Osnovy obshchei psikhologyy. / Rubynshtein S.L. – SPb: Pyter, 2001. – 720 s.
24. Sotsyalno-psikhologicheskyye problemy normativnoho vospytaniya lychnosty /Pod red. V.E.Semenova. – L.: Yzd-vo Lenynhr. un-ta, 1984. – 159 s.
25. Teoryy lychnosty v zapadno-evropeiskoi y amerykanskoй psikhologyy. – Samara: «BAKhRAKh», 1996. – 480 s.
26. Feidyomen D. Teoryia y praktyka lychnostno-oryentirovannoi psikhologyy. / Feidyomen D., Freisher R. – T.1. – M.: «Try L», 1996. – 208 s.
27. Florenskaia T.A. Dyaloh v praktycheskoй psikhologyy: nauka o dushe. / Florenskaia T.A. – M.: Vldos, 2001. – 208 s.
28. Khell L. Teoryy lychnosty. / Khell L., Zyhler D. – SPb: Pyter Press, 1997. – 606 s.
29. Iakobson P.M. Psikhologicheskyye komponenty y krytery stanovleniya zreloi lychnosty / Yakobson P.M. // Psikhol. zhurnal. – 1981. – T. 2. – № 4. – S. 141 –149.
30. Piaget J. The moral judgement of the child. – London, 1977. – 339 p.
31. Rogers C.R., Dymond R. Psychotherapy and personality change / Rogers C.R., Dymond R. // Chicago: University of Chicago Press. – 1954. – V. 2. – P. 1 –24.

**Булах И. С. Методологические проблемы определения критериев личностного роста человека в онтогенезе.** В статье теоретически обосновываются ведущие конструктивные единицы личностного развития человека в период взросления. Доказывается, что существует определенное соотношение между стержневыми компонентами личностного развития и соответствующими им признаками этого развития. Ретроспектива научных точек зрения в пределах возрастной психологии показала, что стержневыми компонентами личностного роста человека в период взросления чаще всего являются переживания, иерархия мотивов, самосознание. Именно в онтологии житнетворения человека определена роль переживания как специфической формы деятельности в отношении личностного роста в период взросления. Кроме того доказывается, что определяющую миссию в личностном росте молодежи выполняет самосознание, благодаря которому происходит рост личности - построение себя в мире и «мира» в самой себе. Подчеркивается, что личностный рост человека в период взросления требует определения четких критериев этого процесса. Процесс роста человека как личности происходит в социальной среде, взаимодействиях с людьми, контактах с различными «проводниками» массовой коммуникации. Поэтому важным критерием развития (роста) личности является степень развитости ее социальности. Другим важным критерием личностного роста выступает поступок, который должен быть благородным и

общественно значимым для других. Специфика любой жизненной ситуации растущей личности заключается в том, что в ней надо самостоятельно делать выборы и нести за них индивидуальную ответственность. Итак, критериями личностного и нравственного роста определены свободный выбор и личная ответственность человека. Обосновывается еще ряд пролонгированных критериев личностного роста, таких, как: ценностное отношение к окружающим и самому себе, способность воспроизводить себя на новом уровне, личностные ценности и смыслы, благополучие других и др.

**Ключевые слова:** развитие личности, личностный рост, период взросления, критерии личностного роста, самосознание, поступок, свободный выбор, индивидуальная ответственность, ценностное отношение к другим и самому себе, благополучие других.

**Iryna Bulah. Methodological problems of determining the criteria of personal growth during ontogenesis.** The core constructive units of personal development process during the adolescent period are theoretically substantiated in the article. It is proved that there is a certain correlation between the core components of personal development and the corresponding signs of this development. The retrospective of the scientific perspective within the limits of age psychology has shown that the core components of the personal growth during the period of adolescence are most often determined as experience, the hierarchy of motives and self-consciousness. It is in the ontology of human viability that the role of emotional experience as a specific form of activity in relation to individual growth in the period of adolescence is determined. Also, it is scientifically proved that in the system of attitudes of a growing personality to reality one's hierarchy of motives dominates. In addition, it is proved that self-consciousness makes a significant role for personal growth of young people, as it causes personal growth - self-creation of oneself in the universe and "universe" in oneself. It is also emphasized that development of personal growth during adolescent period requires the definition of clear criteria for this process. It is important to pay our attention to the specificity of the research construct. The process of personal growth takes place in a social environment, interaction with people, contacts with various "followers" of mass communication. Therefore, an important criterion for personal development is the degree of its sociality development. Another important criterion for personal growth is an act that is noble and socially significant to others. The specificity of any life situation of a growing person requires making independent decisions and taking responsibility of them. Consequently, the criteria for personal and moral growth are determined by free choice and personal responsibility of a person. A number of prolonged criteria for personal growth such as: value attitude towards others and oneself, the ability to be flexible, personal values and meanings, well-being of others, and others are explained. It is important to emphasize that the criteria for personal growth during the adolescent period are consistent with the criteria of moral growth according to a lot of parameters from the semantic field.

**Keywords:** personal development, personal growth, adolescent period, criteria of personal growth, self-consciousness, act, free choice, individual responsibility, value attitude to others and oneself, well-being of others.

#### **Відомості про автора:**

**Булах Ірина Сергіївна** – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри теоретичної та консультативної психології факультету психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна, [fp@npu.edu.ua](mailto:fp@npu.edu.ua)

#### **Information about the author:**

**Iryna Bulakh** – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Theoretical and Advisory Psychology of the Department of Psychology of the National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, Kiev, Ukraine, [fp@npu.edu.ua](mailto:fp@npu.edu.ua)

*Статтю подано до друку 02.04.2018.*